

В. Юрченко,

магістр права,
аспірант кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх справ,
прокурор

Липовецького відділу Немирівської місцевої прокуратури Вінницької області

ВИКОРИСТАННЯ ПРОКУРОРОМ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ ПІД ЧАС ВЗАЄМОДІЇ З ПІДОЗРЮВАНИМ

Постановка проблеми. В умовах постійних законодавчих змін процесуального та матеріального законодавства досить гостро постає питання належної взаємодії прокурора з учасниками кримінального провадження під час досудового розслідування кримінальних правопорушень.

З огляду на вищевикладене детальний аналіз шляхів та умов використання спеціальних психологічних знань прокурором, методик під час проведення досудового розслідування та взаємодії з підозрюваним є нагальною потребою та має велике значення для наукової та для практичної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Використання психологічних знань суб'єктами проведення досудового розслідування, встановлення психологічного контакту, психологічного впливу були предметом дослідження таких науковців, як: В.Л. Васильєв, М.І. Енікеев, В.Е. Коновалова, А.Р. Ратинов, В.Ю. Шепітько, А.Р. Ратинов, Ф.В. Глазирін, В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко, Я.Ю. Кондратьєв, І.В. Вашенко й інші.

Мета статті – визначити основні положення щодо психологічних основ взаємодії підозрюваного із процесуальним керівником у кримінальному провадженні, окреслити механізм встановлення психологічного кон-

такту, встановити ключові аспекти ініціювання й укладення угоди про визнання винуватості.

Виклад основного матеріалу. Проведеним опитуванням працівників органів прокуратури, які здійснюють нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідування, встановлено, що співробітники використовують власні спеціальні психологічні знання під час спілкування і проведення процесуальних дій за участю підозрюваного.

Варто зазначити, що в юридичній психології взаємодія процесуального керівника та підозрюваного під час проведення досудового розслідування на належному рівні не вивчалась. У криміналістичній літературі аналізувались лише деякі аспекти ініціювання та проведення окремих слідчих дій за участі останнього.

Водночас указана проблематика досить повно досліджена щодо проведення допиту, одночасного допиту, слідчого експерименту й інших слідчих (розшукових) дій [3, с. 446–463; 6, с. 232–252; 9, с. 65–107; 10, с. 78–89; 11, с. 196–217; 13, с. 218–264].

Відповідно до положень ч. 1 ст. 42 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), підозрюваний – особа, якій у порядку, передбаченому ст. ст. 276–279 цього

Кодексу, повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складене повідомлення про підозру, однак його не вручено їй унаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений цим Кодексом для вручення повідомлень [1].

З урахуванням особистого досвіду процесуального керівництва варто зауважити, що прокурор під час досудового розслідування особисто взаємодіє з підозрюваним у процесі затримання особи в порядку ст. 208 КПК України, ініціювання й обрання запобіжних заходів, інших заходів забезпечення кримінального провадження, передбачених ст. 131 КПК України, самостійного проведення слідчих (розшукових) дій, розгляду різного роду клопотань сторони захисту в судовому засіданні в судах першої і апеляційної інстанції, ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, вручення обвинувального акта та реєстру матеріалів кримінального провадження, ініціювання й укладання угоди про визнання винуватості й інше [1].

Варто підкреслити, що для ефективної взаємодії з підозрюваним на психологічному рівні необхідно налагодити діалог таким чином, що підозрюваний у прокурорі – процесуальному керівнику бачив людину, яка йому хоче допомогти, а не нашкодити.

Зрозуміло, що не у всіх ситуаціях процесуальному керівнику вдається налагодити психологічний зв'язок, підозрюваний буде йти назустріч під час досудового розслідування, однак здебільшого це дає позитивний результат і, як наслідок, виконання завдань, передбачених ст. 2 КПК України [1].

Судова та слідча практика показує, що завдяки високому розвитку комунікативних навичок і умінь прокурор у процесі діалогу з підозрюваним викликає його на відвертість,

формує в нього прагнення очиститися від брехні і дати правдиві показання.

У створенні такого психічного стану підозрюваного виявляються майстерність постановки питань, ведення діалогу, звернення до емоційної сфери останнього. Психічний стан підозрюваного характеризується пануванням оборонної (захисної) домінанти.

Під домінантою у психології розуміють тимчасово переважну рефлексорну систему, що зумовлює роботу нервових центрів у даний момент і тим самим додає поведінці відповідної спрямованості.

Домінанта, як переважний осередок збудження, підсумовує та накопичує імпульси, що надходять у центральну нервову систему, водночас пригнічує активність інших центрів [14, с. 72].

Оборонна домінанта визначає спрямованість психічної діяльності підозрюваного, формує в нього спеціальні механізми психологічного захисту. Психологічний захист у літературі із психології розглядається як спеціальна регулятивна система стабілізації особистості, спрямована на усунення або зведення до мінімуму почуття тривоги, пов'язаного з усвідомленням конфлікту [14, с. 321].

До числа механізмів психологічного захисту відносять витіснення, раціоналізацію та проєкцію [12, с. 50]. Під витісненням мається на увазі глушіння, відкидання та неприйняття тієї інформації, яка суперечить якійсь особистісно значущій настанові суб'єкта [12, с. 50].

В. Васильєв вважає, що незалежно від тяжкості вчиненого злочину суб'єкт проведення досудового розслідування зобов'язаний ставитися до підозрюваного як до особистості, нарівні з іншими учасниками слідчої дії. Неприпустиме роздратування, вираження прокурором зневаги щодо нього, скептичні репліки тощо. Як би зухвало не поведився підозрюваний, необхідно залишатися стриманим і врівноваженим [3, с. 472–473].

Вищезазначене закріплено в низці законодавчих актах, зокрема положеннями Конституції України, КПК України, практики Європейського суду з прав людини, у яких зазначено, що з підозрюваним необхідно поводитись так, як з невинуватою людиною, з метою не порушення презумпції невинуватості. Не має значення, чи особа підозрюється у вчиненні кримінального проступку, нетяжкого, тяжкого чи особливо тяжкого злочину, з метою виконання завдань КПК України необхідно вказане мати на увазі.

Варто звернути увагу на те, що у психологічній літературі під психічним станом розуміють цілісну характеристику психічної діяльності, стійку на певному тимчасовому відрізку, яка показує своєрідність перебігу психічних процесів залежно від відбиття явищ дійсності, попереднього стану та психічних властивостей особистості [8, с. 284].

Суттєвим є те, що саме із психічним станом підозрюваного може бути пов'язана його відмова від участі у проведенні слідчих (розшукових) дій або від вже даних ним показань раніше, що є правом вказаного учасника кримінального провадження.

У разі виникнення зазначених ситуацій процесуальному керівнику необхідно визначити причини й умови вказаної поведінки, встановити можливість переконання підозрюваного у необхідності співпраці з органами правопорядку під час проведення досудового розслідування.

У психологічній літературі страх розглядається як негативний психічний стан, що виникає в ситуаціях, коли індивід має спонукання й усвідомлену мету залишити ситуацію, пов'язану із впливом зовнішнього подразника, але водночас через зовнішні причини вимушений залишатися в ній [7, с. 234].

Прокурор під час проведення досудового розслідування може здійснювати діагностику психічного стану,

що необхідно у процесі психологічної взаємодії з підозрюваним.

Мається на увазі, що під час проведення слідчих дій, наприклад слідчого експерименту, особа, яка повторно перебуває на місці злочинної події, зазнає психологічного впливу навколишньої обстановки [10, с. 110–115].

Унаслідок цього в неї може відбутися певна зміна психічного стану під час сприйняття місць, де знаходяться докази, що її викривають. На необхідність спостереження за поведінкою підозрюваного під час проведення такої слідчої дії постійно вказується у психологічній літературі [5, с. 134; 15, с. 310].

Значення методу спостереження під час проведення слідчих дій за участю підозрюваного полягає також у тому, що його застосування дозволяє процесуальному керівнику ефективно контролювати поведінку підозрюваного, підтримувати оптимальний режим спілкування, сприяє обранню відповідних тактичних прийомів, їх систем, підготовки та постановки необхідних запитань у процесі проведення відповідних процесуальних дій.

Спостереження допомагає діагностувати позицію підозрюваного, розпізнати, чи приховує він інформацію, що має велике значення для слідства.

У психологічному відношенні перевірка показань підозрюваного не може зводитися до створення для нього будь-яких штучних бар'єрів, психологічних обмежень для відмови від попередніх свідчень, даних на допиті.

Важливі та неприпустимі також випадки проведення слідчих дій із метою психологічного закріплення підозрюваного на тих показаннях, які, на думку слідчого (прокурора), відповідають дійсності [5, с. 132].

У взаємодії прокурора з підозрюваним тактика слідчої (розшукової) дії має бути спрямована спочатку на деталізацію показань, з'ясування їх взаємозв'язку з обстановкою, а вже

потім на усунення суперечностей, якщо вони мали місце.

Великого значення набуває проведення слідчих (розшукових) дій за участю підозрюваного самостійно прокурором, який у подальшому буде здійснювати підтримання публічного обвинувачення в суді. Це дає можливість налагодити психологічний зв'язок із підозрюваним та сприятиме швидкому проведенню як досудового розслідування, так і судового розгляду в подальшому.

У процесі аналізу позиції підозрюваного під час проведення слідчих (розшукових) дій потрібно враховувати конкретні мотиви його згоди на участь у проведенні останніх, оскільки це право підозрюваного, а не його обов'язок.

Серед таких у психологічній літературі вирізняють: острах суспільного осуду, сором усвідомлення аморальності та протиправності свого вчинку, острах перед помстою з боку заінтересованих осіб, боязнь наслідків для своїх близьких або розлуки з ними [11, с. 202].

Так, Ф. Глазирін вважає, що навіть у разі яскраво вираженої готовності підозрюваного брати участь у слідчих діях варто детально розібратися у справжніх мотивах такої згоди [5, с. 31].

Під час особистого здійснення процесуального керівництва досудовим розслідуванням досить часто наявні випадки, коли підозрювані, які заявили про згоду взяти участь у проведенні слідчого експерименту, у процесі проведення слідчої дії показують зовсім інші місця, що не мають стосунку до злочину, розраховують послабити, розхитати зібрані докази, намагаються спрямувати на помилковий шлях, створити можливості для відмови від своїх даних раніше показань у процесі судового розгляду крізь призму ч. 4 ст. 95 КПК України [1].

Важливу практичного значення набуває під час використання прокурором спеціальних психологічних

знань проведення слідчого експерименту за участю підозрюваного. Водночас варто мати на увазі таке.

Постановою об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 14 вересня 2020 р. (справа № 740/3597/17) останній дійшов висновку, що приписи ч. 4 ст. 95 КПК про те, що суд може обґрунтовувати свої висновки лише на показаннях, які він безпосередньо сприймав під час судового засідання або які отримано в порядку, передбаченому ст. 225 цього Кодексу, мають застосовуватися лише до відомостей, що відповідають ознакам показань як самостійного процесуального джерела доказів згідно зі ст. 95 КПК. Показання необхідно розмежовувати з іншим самостійним процесуальним джерелом доказів – протоколом слідчого експерименту [1].

Заперечення обвинуваченим у судовому засіданні відомостей, які слідчий, прокурор перевіряв або уточнював за його участю під час слідчого експерименту, не може автоматично свідчити про недопустимість як доказу протоколу слідчого експерименту.

Легітимна мета слідчого експерименту за участю підозрюваного, обвинуваченого досягається дотриманням встановленого порядку його проведення, забезпеченням реалізації прав особи як процесуальних гарантій справедливого судового розгляду та кримінального провадження загалом.

Проведення слідчого експерименту у формі, що не має ознак відтворення дій, обстановки, обставин події, проведення дослідів чи випробувань, а посвідчує суто проголошення підозрюваним зізнання у вчиненні кримінального правопорушення з метою його процесуального закріплення, належить розцінювати як допит, що не має в суді доказового значення з огляду на зміст ч. 4 ст. 95 КПК [2].

Отже, знання мотивів, якими керується підозрюваний, дозволяє прокурору своєчасно вплинути на процес

досудового розслідування та на останнього таким способом, щоб той змінив свою хибну позицію.

Вищевказане варто мати на увазі процесуальним керівникам та керуватись у своїй практичній діяльності цією постановою.

Існує проблема ризику відмови підозрюваного від участі у слідчому експерименті, а також від даних на допиті показань.

У криміналістичній літературі існують рекомендації, спрямовані на зниження ризику відмови підозрюваного від участі у проведенні цієї слідчої дії. Так, окремі автори пропонують здійснювати слідчі дії негайно після одержання згоди допитаної особи на участь у ній [4, с. 232].

В інших випадках прокурору необхідно самостійно пояснити підозрюваному суть та значення проведення вказаної процесуальної дії, налагодити з ним психологічний контакт перед проведенням процесуальних дій за його участю. Важливо пояснити підозрюваному, окрім кримінально-правових наслідків у вигляді понесення покарання, підстави для звільнення останнього від кримінальної відповідальності та підстави для цього (у разі їх наявності).

Існують й інші психологічні рекомендації, зокрема встановлення та підтримка прокурором психологічного контакту з підозрюваним, взяття до уваги мотивів, якими він керувався, коли виражав згоду брати участь у слідчих діях, застосування методу рефлексивного управління.

Психологічний вплив обстановки місця події є тим вагомим чинником, який суттєво впливає на особу, показання якої перевіряються. У підозрюваного боротьба протилежних мотивів щодо участі в перевірці показань на місці, їх переорієнтація можуть мати місце не тільки у процесі підготовки до цієї слідчої дії, а й під час її проведення [15, с. 309].

Ось чому протягом усього часу проведення досудового розсліду-

вання прокурору необхідно вживати заходів, спрямованих на закріплення в підозрюваного позитивних мотивів участі в усіх процесуальних діях.

Реалізація психологічних особливостей взаємодії прокурора та підозрюваного яскраво виражається у процесі ініціювання й укладення угод про визнання винуватості.

Варто підкреслити, що укладення угоди про визнання винуватості можливе (за відсутності згоди потерпілого) у кримінальних провадженнях за 55% статей Кримінального кодексу (далі – КК) України [1].

Визнання винуватості є одним із різновидів співпраці підозрюваного, обвинуваченого із прокурором та судом, яка дає можливість вирішити низку тактичних та стратегічних завдань кримінального провадження, пов'язаних із своєчасним та повним відшкодуванням матеріальних та моральних збитків, завданих злочинцем, притягнення до кримінальної відповідальності інших винних у вчиненні злочину осіб, їх викриття.

Відповідно до ч. 2 ст. 496 КПК України, угода про визнання винуватості може бути укладена за ініціативою прокурора або підозрюваного чи обвинуваченого [1].

За оцінкою практичної діяльності з огляду на особистий досвід укладення угоди сприяє викриттю більшої кількості кримінальних правопорушень, особливо латентних, зменшенню рівня злочинності в державі, запобіганню, виявленню та припиненню більшої кількості кримінальних правопорушень.

Крім того, укладення угоди сприяє досудовому розслідуванню, це активна співпраця із прокурором, однак це означає, що без реальної допомоги слідству у викритті кримінального правопорушення, учиненого як ним особисто, так і іншими особами, угоди такого виду зазвичай не буває, про що свідчить практика застосування вказаного інституту.

Необхідно зазначити, що угоди про визнання винуватості можуть бути різних видів: залежно від ініціатора укладення – прокурора чи підозрюваного (обвинуваченого), за часом укладення – під час досудового розслідування чи під час судового розгляду, за кількістю осіб, з якими укладено угоду, за об'ємом співпраці з підозрюваним (обвинуваченим) – для вирішення тактичних чи стратегічних завдань із розслідування злочину, за тривалістю співпраці (короткочасна взаємодія, на період розслідування злочину, або тривала, яка продовжується і після досудового розслідування).

Для схилення підозрюваного до визнання винуватості та співпраці для забезпечення швидкого досудового розслідування, викриття більшої кількості кримінальних правопорушень прокурору необхідно володіти спеціальними психологічними знаннями в тих взаєминах, які склалися між підозрюваними та між іншими учасниками кримінального провадження, налагодити психологічну взаємодію з підозрюваною особою.

У психологічній літературі зазначається, що компетентний фахівець із конфліктних відносин (у нашому випадку прокурор) повинен мати добрий рівень спеціальних професійних знань та навичок, зокрема:

- збирати інформацію та вести спостереження за станом конфлікту за такими параметрами: суб'єкти конфлікту, їхні інтереси, цілі, позиції, наміри, ступінь розвитку конфліктної ситуації, учасники конфлікту, предмет, шляхи, способи і засоби досягнення учасниками конфлікту своїх цілей, характеристика ресурсних можливостей учасників конфлікту для досягнення своїх цілей;

- виявити генезис конфлікту: аналіз конфліктостворювальних чинників, причин та умов, джерел і рушійних сил розвитку конфлікту, оцінка співвідношення сил учасників конфлікту, сильні і слабкі сторони

учасників конфлікту, оцінка масштабності, тривалості, інтенсивності конфлікту, типологія та класифікація оцінки;

- прогнозування перебігу конфлікту: визначення найбільш важливих для даної ситуації чинників, складання списку обмежень, побудова прогностичної моделі конфлікту, можливі сценарії поведінки учасників конфлікту, перевірка точності прогнозу;

- здійснювати вибір оптимальної тактики та стратегії дій, скласти план найбільш важливих заходів, за допомогою яких передбачається досягти необхідного результату [15, с. 126, 140].

Висновки. Проведене у статті дослідження дозволяє дійти висновків щодо необхідності володінням прокурором спеціальними психологічними знаннями щодо взаємодії з учасниками кримінального провадження, зокрема з підозрюваним. Важливим елементом процесуального керівництва досудовим розслідуванням є здатність процесуального керівника психологічно вплинути на підозрюваного з метою отримання необхідної інформації, налагодити процес взаємодії крізь призму безконфліктної ситуації, роз'яснення підозрюваному не лише негативних наслідків, але і підстави для звільнення останнього від кримінальної відповідальності.

Під час проведення досудового слідства необхідно враховувати всі чинники, що так чи інакше впливають на позицію та поведінку підозрюваного. З метою зниження ризику відмови підозрюваного від участі у слідчих діях, а також від раніше даних показань, першочергові слідчі (розшукові) дії необхідно проводити негайно після вчинення кримінального правопорушення та (або) затримання правопорушника й особистого проведення відповідних процесуальних дій процесуальним керівником. Прокурору під час проведення досудового розслідування необхідно здійснювати діагностику психічного стану.

Крім того, великого значення набуває проведення слідчих (розшукових) дій за участю підозрюваного самостійно прокурором, який у подальшому буде здійснювати підтримання публічного обвинувачення в суді. Це дає можливість налагодити психологічний зв'язок із підозрюваним та сприятиме швидкому проведенню як досудового розслідування, так і судового розгляду в подальшому, а також виконанню завдань, передбачених ст. 2 КПК України.

У статті розглянуто та проаналізовано актуальні питання використання спеціальних психологічних знань суб'єктами проведення досудового розслідування, а також процесуального керівництва ним, зокрема прокурором – процесуальним керівником, під час досудового розслідування кримінальних правопорушень. Визначено тактику та психологічні прийоми встановлення психологічного контакту у процесі спілкування з підозрюваним, проведення за його участю відповідних процесуальних дій. Проаналізовано кримінальне процесуальне законодавство та спеціалізовану літературу, що стосується особи підозрюваного та його психічних станів. Визначено та виокремлено основи взаємодії та її форми, зокрема коли вона яскраво виражається. Визначено поняття захисної домінанти, страху в підозрюваного. Також наголошено на важливості та значенні методу спостереження під час проведення слідчих (розшукових) дій за участю підозрюваного. У статті вказано на необхідність дотримуватися принципу презумпції невинуватості. Досліджено та звернуто увагу на постанову об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 14 вересня 2020 року. Крім того, у статті наявні рекомендації прокурору – процесуальному керівнику щодо необхідності самостійного

проведення відповідних процесуальних дій із метою належного підтримання публічного обвинувачення в суді в подальшому. Також досліджуються психологічні основи взаємодії прокурора з підозрюваним під час ініціювання й укладення угоди про визнання винуватості, зокрема щодо необхідності володіння прокурором спеціальними психологічними знаннями з метою схилення підозрюваного до визнання винуватості та співпраці для забезпечення швидкого досудового розслідування, викриття більшої кількості кримінальних правопорушень. Крім того, окреслено питання щодо наявності у прокурорів спеціальних та професійних знань.

Ключові слова: взаємодія, спеціальні психологічні знання, процесуальні дії, прокурор, процесуальний керівник.

Yurchenko V. Prosecutor's use of special psychological knowledge during interaction with the suspect

The article considers and analyzes topical issues of the use of special psychological knowledge by the subjects of pre-trial investigation, as well as procedural guidance, in particular the prosecutor – procedural manager during the pre-trial investigation of criminal offenses. Tactics and psychological methods of establishing psychological contact during communication with the suspect, conducting appropriate procedural actions with his participation are determined. The criminal procedural legislation and specialized literature concerning the suspect's personality and his mental states were analyzed. The bases of interaction and its form are defined and singled out, in particular during which it is clearly expressed. The notion of (protective) dominance, fear of the suspect is defined. Also, the importance and significance of the method of observation during the

investigative (search) actions with the participation of the suspect is emphasized. The article points out the need to adhere to the principle of the presumption of innocence. The decision of the joint chamber of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court of 14.09.2020 was investigated and paid attention. In addition, the article contains recommendations on the need for independent procedural actions of the prosecutor - the head of the procedure in order to properly support the public prosecution in court in the future. Also, the psychological basis of the prosecutor's interaction with the suspect during the initiation and conclusion of a plea agreement is investigated, in particular the need for the prosecutor to have special psychological knowledge in order to persuade the suspect to plead guilty and cooperate to ensure prompt pre-trial investigation. In addition, the issue of prosecutors' special and professional knowledge is outlined.

Key words: interaction, special psychological knowledge, procedural actions, prosecutor, procedural manager.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р., ред. від 11 вересня 2020 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
 2. Постанова об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 14 вересня 2020 р. (справа № 740/3597/17). URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/91702552?fbclid=IwAR09SddOjCju2CnrtXhyT11MIUO_FouSHTV98ZJ7hAFZL5Mj2LiMBzsDtXE.

3. Васильев В. Юридическая психология : учебник для вузов. Санкт-Петербург, 2000. 624 с.
 4. Следственные действия : процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности / А. Гаврилов и др. Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1984. 240 с.
 5. Глазырин Ф. Психология следственных действий. Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1983. 136 с.
 6. Еникеев М. Юридическая психология : учебник для вузов. Москва, 1999. 517 с.
 7. Еникеев М. Общая и социальная психология : учебник для вузов. Москва, 2002. 624 с.
 8. Кондаков И. Психология : иллюстрированный словарь. Санкт-Петербург, 2003. 508 с.
 9. Коновалова В. Допрос: тактика и психология. Харьков, 1999. 157 с.
 10. Коновалова В. Правовая психология. Харьков, 1997. 160 с.
 11. Ратинов А. Судебная психология для следователей. Москва, 1967. 289 с.
 12. Ратинов А., Ефремова Г. Психологическая защита и самооправдание в генезисе преступного поведения. Личность преступника как объект психологического исследования. Москва, 1979. 178 с.
 13. Шепитько В. Теория криминалистической тактики. Харьков, 2002. 349 с.
 14. Шепитько В. Криміналістика. Енциклопедичний словник / за ред. В. Тація. Харків, 2001. 560 с.
 15. Юридична психологія / В. Андросюк та ін. ; за ред. Я. Кондратьєва. Київ, 2000. 352 с.

